

Valeri Vachev
Doktorant w Katedrze Prawa Karnego
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Warszawski

A U T O R E F E R A T
rozprawy doktorskiej

**„Przedawnienie karalności zbrodni komunistycznych
jako narzędzie sprawiedliwości transformacyjnej”**

Promotor:

prof. ucz. dr hab. Zbigniew Jędrzejewski
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Warszawski

Recenzenci:

prof. ucz. dr hab. Jacek Kosonoga
Wydział Prawa i Administracji
Uczelnia Łazarskiego

prof. ucz. dr hab. Andrzej Sakowicz
Wydział Prawa
Uniwersytet w Białymstoku

Spis treści

1. Uzasadnienie celowości doboru tematu	3
1.1. Wybór i znaczenie tematu pracy	3
1.2. Ujęcie tematu pracy	4
2. Cel rozprawy doktorskiej. Hipotezy badawcze.....	4
2.1. Cel badawczy.....	4
2.2. Pomocnicze pytania badawcze	4
2.3. Hipotezy badawcze.....	5
3. Metodyka badań i metody badawcze	6
3.1. Metodyka badań	6
3.2. Metody badawcze	7
4. Znaczenie teoretyczne oraz praktyczne rozprawy doktorskiej	7
4.1. Poznawczy charakter rozprawy	7
4.2. Aplikacyjny charakter rozprawy	7
4.3. Metodyczny charakter rozprawy	8
5. Struktura pracy i najważniejsze wnioski.....	8

1. Uzasadnienie celowości tematu badawczego oraz ujęcia tytułu rozprawy doktorskiej

1.1. Wybór i znaczenie tematu rozprawy doktorskiej

O wyborze tematu rozprawy doktorskiej przesądziły dwa główne czynniki – z jednej strony znaczenie i waga problematyki badawczej, z drugiej zaś jej wciąż nieustająca aktualność.

Problematyka rozliczenia przeszłości za pomocą mechanizmów prawa karnego, mimo upływu 30 lat od początku transformacji ustrojowej w Polsce, pozostaje wciąż wysoce aktualna – zarówno w aspekcie teoretyczno-prawnym, jak i z punktu widzenia praktyki prawa. Pomimo to wiele z problemów, które ujawniły się jeszcze na początku lat 90. ubiegłego stulecia do dziś nie zostało ostatecznie rozwiązanych.

Aktualność i wagę omawianej problematyki dobitnie potwierdza także praktyka organów publicznych. Wspomnieć jedynie należy, że w ostatniej dekadzie ustawodawca polski niejednokrotnie powracał do problematyki odpowiedzialności prawnej funkcjonariuszy poprzedniego reżimu, m.in. przy okazji kolejnych nowelizacji ustawy o IPN. Ponadto powyższy kierunek znalazł swoje odzwierciedlenie także w działaniach podejmowanych przez szereg innych organów i podmiotów publicznych – takich, jak Rzecznik Praw Obywatelskich, Prokurator Generalny czy też Instytut Pamięci Narodowej. W najbliższej przyszłości zaś oceną zgodności z Konstytucją RP niektórych uregulowań zaliczanych do tzw. ustawodawstwa transformacyjnego zająć się ma także Trybunał Konstytucyjny.

O wyborze problematyki badawczej zdecydowała także raczej skromna aktywność nauki prawa w omawianym zakresie. W literaturze polskiej spotkać można jedynie nieliczne opracowania naukowe traktujące o problematyce przedawnienia (m.in. K. Marszał, *Przedawnienie w prawie karnym*, Warszawa 1972; M. Kulik, *Przedawnienie karalności i przedawnienie wykonania kary w polskim prawie karnym*, Warszawa 2014; K. Banasik, *Przedawnienie w prawie karnym w systemie kontynentalnym i anglosaskim*, Warszawa 2013) oraz o tzw. sprawiedliwości transformacyjnej (K. Wigura i in., *Sprawiedliwość okresu przejściowego w perspektywie międzynarodowej*, Łódź 2015; M. Krotoszyński, *Modele sprawiedliwości tranzycyjnej*, Poznań 2017).

Jednakże dotychczas nie poświęcono szerszej uwagi instytucji przedawnienia karalności i jej znaczenia dla realizacji polskich założeń transformacyjnych w zakresie dążenia do rozliczenia przestępstw popełnianych w okresie PRL z przyczyn politycznych.

1.2. Ujęcie tematu pracy

Ostateczny kształt tematu rozprawy doktorskiej został zdeterminowany w pierwszej kolejności dążeniem do wyraźnego zakreslenia pola badawczego w aspekcie przedmiotowym. Wpływ na wybrane ujęcie tematu badawczego miała także chęć zasygnalizowania problemu merytorycznego, stanowiącego główną oś pracy, już w samym tytule rozprawy.

Ponadto, wyborowi odpowiedniego ujęcia w aspekcie językowo-gramatycznym towarzyszyła chęć możliwie zwięzłego, lecz kompleksowego zakreslenia poruszonych problemów badawczych.

Powyższe sprawiło, że w tytule rozprawy doktorskiej znalazły się ostatecznie trzy zasadnicze obszary semantyczne, odsyłające do głównych filarów *meritum* rozprawy, tj. zjawiska sprawiedliwości transformacyjnej, konstrukcji zbrodni komunistycznych oraz instytucji przedawnienia karalności.

2. Cel rozprawy doktorskiej. Hipotezy badawcze

2.1. Cel badawczy

W świetle przeprowadzonych badań i towarzyszącej im analizy zebranego materiału oraz poczynionych ustaleń zdefiniowano główny cel rozprawy doktorskiej, którym było udzielenie odpowiedzi na dwa zasadnicze pytania badawcze, a mianowicie:

1. *Jaką rolę odegrała instytucja przedawnienia karalności w zakresie normatywnych prób rozliczenia przestępczej działalności funkcjonariuszy PRL, towarzyszących polskiej transformacji ustrojowej z końca XX w.?*
2. *Czy zasadne jest postrzeganie przez przedstawicieli teorii i praktyki prawa przedawnienia karalności jako instytucji należącej do prawa karnego materialnego?*

2.2. Pomocnicze pytania badawcze

Podjęcie próby udzielenia odpowiedzi na główne pytania badawcze poprzedzone zostało sformułowaniem szeregu pytań o charakterze subsydiarnym. Następujące z nich zasługują na szczególną uwagę:

1. *Czym charakteryzuje się zjawisko sprawiedliwości transformacyjnej?*
2. *Jak kształtowały się koncepcje sprawiedliwości transformacyjnej i jaka była ich geneza na kanwie dwudziestowiecznych transformacji ustrojowych w Europie i na świecie?*

3. *Jakie założenia legły u podstaw polskiej wizji transformacji ustrojowej z końca ubiegłego stulecia?*
4. *Jakie obszary ustawodawcze objął polski model sprawiedliwości transformacyjnej?*
5. *Czy zasadne jest twierdzenie, że Rzeczpospolita Polska zdołała zrealizować podstawowe założenia transformacyjne przyjęte na początku lat 90. XX w. w wymiarze prawno-ustrojowym?*
6. *Jaki kształt normatywny nadano kategorii zbrodni komunistycznych na gruncie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej?*
7. *Jakie są prawnokarne konsekwencje zaliczenia danego czynu przestępnego do kategorii zbrodni komunistycznych?*
8. *Jak należy ocenić przyjęty przez ustawodawcę model odpowiedzialności za zbrodnie komunistyczne w świetle ogólnych zasad prawa karnego oraz uwarunkowań konstytucyjnych?*
9. *Jak kształtowała się instytucja przedawnienia karalności na gruncie polskiego prawa karnego?*
10. *Jakie są teoretyczne podstawy przedawnienia karalności?*
11. *Jakie funkcje pełni przedawnienie karalności w prawie karnym?*
12. *Czy przedawnienie karalności stanowi instytucję o charakterze materialnoprawnym czy procesowym?*
13. *Jakie są konstytucyjne uwarunkowania przedawnienia karalności?*
14. *Czy zasadne jest rozpatrywanie przedawnienia karalności w kategoriach konstytucyjnego prawa podmiotowego?*
15. *Jakie skutki wywołuje zmiana normatywna w zakresie przedawnienia karalności?*
16. *Czy dopuszczalne jest wprowadzenie „nowych” terminów przedawnienia w stosunku do czynów już przedawnionych?*
17. *Jakie uregulowania o charakterze intertemporalnym powinny znaleźć zastosowanie do norm z zakresu przedawnienia karalności?*
18. *Jaki jest zasięg czasowy art. 4 ust. 1 ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej?*

2.3. Hipotezy badawcze

W odpowiedzi na powyższe pytania sformułowano następującą hipotezę badawczą:

Pomimo pierwotnie szeroko zakrojonej prawnokarnej polityki rozliczeniowej, ustawodawca polski oraz organy stosowania prawa nie zdołały wykorzystać potencjału przedawnienia karalności do rozliczenia przestępczej działalności funkcjonariuszy publicznych z okresu PRL, w wyniku błędnego zidentyfikowania tej instytucji – przez judykaturę oraz przedstawicieli nauki prawa karnego – jako należącej do prawa materialnego.

W celu weryfikacji głównej hipotezy badawczej sformułowano szereg hipotez o charakterze pomocniczym, wśród których na szczególne uwzględnienie zasługują następujące:

H1: W zamierzeniu ustawodawcy na gruncie prawa karnego przedawnienie karalności miało zająć centralne miejsce w zakresie polskiej polityki rozliczenia przeszłości peerelowskiej.

H2: W polskim prawie karnym przedawnienie karalności ma charakter procesowy, zaś powszechnie bywa bezpodstawnie zaliczane do instytucji materialnoprawnych.

H3: Prawnoprocesowy charakter przedawnienia karalności determinuje konieczność stosowania reguł intertemporalnych właściwych prawu karnemu procesowemu do wszelkich zmian normatywnych w tym zakresie, w szczególności do uregulowań z zakresu przedawnienia karalności zbrodni komunistycznych.

3. Metodyka badań i metody badawcze

3.1. Metodyka badań

Na pracę nad rozprawą doktorską złożyły się następujące etapy:

- określenie pola badawczego;
- przeprowadzenie kwerendy;
- wstępna analiza zebranego materiału badawczego;
- sformułowanie hipotez roboczych;
- właściwa analiza zebranego materiału badawczego;
- weryfikacja hipotez roboczych;
- konsultacje z promotorem rozprawy doktorskiej oraz innymi przedstawicielami nauki prawa karnego;

- opracowanie ostatecznej wersji rozprawy doktorskiej w oparciu o przeprowadzone badania.

Czynności badawcze polegające na gromadzeniu źródeł i innych materiałów badawczych, a następnie segregowaniu wiedzy dostępnej na temat głównego problemu badawczego odbywały się w Warszawie – w głównej mierze w Bibliotece Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, a także w trakcie dwóch wizyt kwerendalnych na Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn oraz na Freie Universität Berlin.

Podstawę opracowania rozprawy stanowiły następujące kategorie materiałów źródłowych i pomocniczych:

- akty normatywne o charakterze konstytucyjnym, ustawowym oraz wykonawczym;
- orzecznictwo krajowych i zagranicznych organów sądowniczych oraz *quasi-sądowniczych*;
- opracowania naukowe, w tym o charakterze monograficznym oraz artykułowym.

W trakcie pracy nad rozprawą doktorską wykorzystano akty normatywne, orzecznictwo, opracowania naukowe oraz inne materiały pomocnicze sporządzone w języku polskim, niemieckim oraz angielskim.

3.2. Metody badawcze

Rozprawa została opracowana przy zastosowaniu metody dogmatycznej, analitycznej, historycznej oraz prawnoporównawczej.

4. Znaczenie teoretyczne oraz praktyczne rozprawy doktorskiej

4.1. Poznawczy charakter rozprawy

Poznawczy wymiar rozprawy doktorskiej wyraża się w przedstawieniu nowego stanu wiedzy, nieobecnego w dotychczasowym dorobku polskiej nauki prawa karnego. Podejście bazujące na rozpoznaniu przedawnienia karalności jako instytucji o charakterze czysto procesowym wraz z analizą konsekwencji przyjęcia tego założenia na gruncie ścigania zbrodni komunistycznych nie było dotychczas prezentowane w polskiej literaturze przedmiotu. Charakter nowatorski ma także zaproponowana w rozprawie autorska systematyka funkcji, jakie przedawnienie karalności pełni w prawie karnym. Powyższe doprowadziło

do sformułowania tezy o zasadności stosowania do zmiany normatywnej w zakresie przedawnienia karalności zbrodni komunistycznych reguł intertemporalnych właściwych prawu karnemu procesowemu.

4.2. Aplikacyjny charakter rozprawy

Aplikacyjny wymiar dysertacji przejawia się w możliwości wykorzystania wiedzy zgromadzonej w trakcie badań poprzez realizację sformułowanych w pracy założeń o charakterze postulatycznym (*de lege ferenda*). Aplikacyjnego charakteru rozprawy i poczynionych w niej rozważań należy upatrywać przede wszystkim w wykazaniu prawnoprocesowego charakteru przedawnienia karalności, co potencjalnie może doprowadzić do istotnych zmian w zakresie dotychczasowej praktyki ścigania czynów należących do kategorii zbrodni komunistycznych.

4.3. Metodyczny charakter rozprawy

Metodologiczny wymiar przeprowadzonych badań przejawia się w usystematyzowaniu wiedzy na temat instytucji przedawnienia karalności oraz zagadnień pokrewnych, niezbędnych do właściwej identyfikacji głównego problemu badawczego.

5. Struktura pracy i najważniejsze wnioski

W pierwszej kolejności należy wskazać, że postanowiono odstąpić od stosunkowo powszechnej tradycji poruszania w ramach swoistego wstępu do rozprawy doktorskiej kwestii o charakterze techniczno-subsydiarnym w stosunku do merytorycznego problemu badawczego. Tym samym wszelkie aspekty tego rodzaju, takie jak – uzasadnienie wyboru i celowości tematu rozprawy doktorskiej oraz jego ujęcia; określenie metodyki badawczej oraz metod badawczych ujęte zostały w niniejszym opracowaniu.

Za uznaniem, że właściwym dla wskazania powyższych informacji jest autoreferat rozprawy doktorskiej przemawia m.in. fakt, że za rozprawę w świetle art. 187 ust. 2 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. 2018 poz. 1668) może być uznany m.in. zbiór opublikowanych i powiązanych tematycznie artykułów naukowych. W tego typu przypadkach, jedynym miejscem, w którym możliwe byłoby wskazanie informacji o charakterze subsydiarno-technicznym w stosunku do głównego problemu badawczego pozostaje autoreferat.

Kwestie o charakterze techniczno-pomocniczym należy jednocześnie odróżnić od zagadnień wprowadzających do problematyki badawczej w aspekcie merytorycznym. Te ostatnie stanowią bowiem część *meritum* rozprawy doktorskiej i jako takie powinny się znaleźć w jej części wstępnej.

Wstęp do problematyki będącej przedmiotem rozprawy doktorskiej stanowi rozdział I zatytułowany „Sprawiedliwość transformacyjna a prawo karne”. Obok głównych założeń teoretycznych koncepcji sprawiedliwości transformacyjnej, w rozdziale tym przedstawiono doświadczenia z zakresu prawnokarnego „rozliczania” spuścizny dwudziestowiecznej przeszłości totalitarnej w Europie i na świecie. Celem rozdziału wprowadzającego było ukazanie prawa karnego w szerokim kontekście – nie tylko prawnym, lecz także, pomocniczo – historyczno-politologicznym. Przyjęte podejście w pierwszej kolejności zdeterminowane było koniecznością przedstawienia specyfiki dwudziestowiecznych transformacji ustrojowych, następnie zaś przyjrzenia się roli, jaką prawo karne odegrało wśród polityk transformacyjnych.

W rozdziale drugim poddano analizie wyzwania, z którymi Polska musiała się zmierzyć w materii rozliczenia przeszłości totalitarnej. Przedstawiono poglądy na temat tego, jak powinien wyglądać model transformacji ustrojowej w Polsce oraz wizje wahające się pomiędzy dwoma skrajnymi modelami sprawiedliwości transformacyjnej. Pierwszy z nich to tzw. model „grubej kreski”, zakładający rezygnację z rozliczenia przeszłości za pomocą mechanizmów prawnych i pozostawienie oceny upadłego reżimu jedynie historiografii. Drugi model z kolei oparty był na radykalnej i kompleksowej dekomunizacji nowego państwa polskiego. W tej części pracy przedstawiono wizję, na której realizację w Polsce ostatecznie się zdecydowano. Wykazano, że jednym z centralnych narzędzi prawnokarnego „zwalczenia” przeszłości totalitarnej stała się instytucja przedawnienia karalności i jednocześnie poddano analizie główne uregulowania prawne składające się na tak zakreśloną wizję polskiej transformacji. Omówiono w tym zakresie nowelizację art. 108 k.k. z 1969 r., a następnie wprowadzenie art. 9 p.w.k.k. z 1997 r., a także kolejne kroki, które w zamierzeniu ustawodawcy miały definitywnie umożliwić rozliczenie przestępczej działalności funkcjonariuszy PRL, tj. wprowadzenie do porządku prawnego konstrukcji zbrodni komunistycznych, która zastąpiła obowiązującą na gruncie ustawy o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytucie Pamięci Narodowej kategorię zbrodni stalinowskich.

W rozdziale trzecim zatytułowanym „Zbrodnie komunistyczne jako kategoria normatywna” poddano analizie art. 2 ust. 1 ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej, stanowiący trzon uregulowań dotyczących tytułowej instytucji. Omówiono definicję zbrodni komunistycznych zarówno w aspekcie podmiotowym, jak i przedmiotowym. Odniesiono się

do potencjalnych problemów interpretacyjnych, wynikających z posłużenia się przez ustawodawcę określeniem „zbrodni” na gruncie art. 2 ust. 1 ustawy o IPN, w szczególności w kontekście art. 7 k.k. Analizie poddano także problematykę umyślności czynów zaliczanych do konstrukcji zbrodni komunistycznych. Omówiono niektóre zagadnienia o charakterze terminologicznym, których przedstawienie było niezbędne do dokonania całościowej analizy przedawnienia karalności jako narzędzia sprawiedliwości transformacyjnej, w szczególności pojęcie „przestępstwa politycznego” oraz „państwa komunistycznego”. Wreszcie, w rozdziale tym przedstawiono model kilkustopniowego „testu”, pozwalającego na zaliczenie konkretnego czynu do kategorii zdefiniowanej w art. 2 ust.1 ustawy o IPN.

Rozdział czwarty poświęcony został problematyce przedawnienia karalności w polskim prawie karnym. W tej części pracy szczegółowo zbadano istotę oraz funkcje przedawnienia karalności, tj. zagadnienia, które w piśmiennictwie polskim przez dłuższy czas nie cieszyły się zbyt dużym zainteresowaniem. Przedstawiono genezę instytucji przedawnienia w prawie starożytnym i średniowiecznym oraz w okresie oświecenia w ujęciu prawnoporównawczym. Opisano szczegółowo rozwój przedawnienia karalności w dwudziestowiecznym prawie polskim. Szczegółowej analizie zostały poddane poszczególne argumenty (teorie) poszukujące teoretycznych podstaw przedawnienia karalności. Ponadto w tej części pracy zaproponowano autorską typologię funkcji, jakie pełni współcześnie tytułowa instytucja. Kluczowym zagadnieniem, któremu poświęcono szczegółową uwagę było pytanie o prawny charakter przedawnienia karalności we współczesnym prawie polskim. W rozdziale czwartym wykazano bowiem, że powyższe zagadnienie w dużej mierze warunkuje odpowiedź na pytanie o znaczenie i skutki wprowadzenia instytucji zbrodni komunistycznych do polskiego systemu prawnego.

W rozdziale piątym analizie poddano konstytucyjne uwarunkowania przedawnienia karalności, w tym zasadność rozpatrywania dopuszczalności wydłużenia terminu przedawnienia zbrodni komunistycznych przez pryzmat zgodności z konstytucyjnym zakazem retroakcji. Odniesiono się ponadto do obecnej w literaturze prawa karnego tezy o istnieniu tzw. „prawa do przedawnienia” rozumianego jako konstytucyjne prawo podmiotowe, wynikające z zasady lojalności państwa wobec jednostki. Szczególną uwagę poświęcono problematyce zmiany normatywnej w zakresie przedawnienia karalności i w szczególności kwestii reguł intertemporalnych, właściwych dla tej instytucji. W oparciu o ustalenia poczynione w ramach tej części pracy sformułowano tezę, w świetle której właściwe dla oceny skutków zmiany normatywnej w zakresie przedawnienia karalności jako instytucji o charakterze formalnoprawnym jest prawo procesowe.

W rozdziale szóstym podsumowano wyniki analizy badawczej i sformułowano wnioski końcowe. Pracę kończą wnioski o charakterze poznawczym i aplikacyjnym wynikające z części analityczno-teoretycznej. W zakończeniu rozprawy syntetycznie odpowiedziano na pierwotnie założone pytania badawcze, które zostały następnie zweryfikowane w trakcie analizy właściwej.